

Pokud jsme při sledování historie romského exodu pracovali s různými podobami vztahu mezi sociální produkcí, temporalitou a revolucí, přičemž jsme přecházeli od Marxe přes Arendtovou až k Deleuzovi a Guattarimu, nebylo to hlavním smyslem naší práce. Tyto analytické prostředky měly pouze vytvořit prostor, v němž by bylo možné tematizovat oscilaci mezi sociální viditelností a neviditelností. Napětí mezi snahou o neviditelnost a nechtěnou viditelností, která je východiskem i vedlejším efektem procesu stávání-se-neviditelným, podle nás určuje politickou povahu romské emigrace ze střední Evropy. Od taktiky sociální neviditelnosti, k níž se sociální menšina uchyluje ve snaze uniknout před uhranujícím a ujařmujícím pohledem většiny, jsme se pak dostali ke schopnosti vidět sebe sama a svět kolem sebe svými vlastníma očima, což jsme pochopili jako asociační moment politického života. Tím jsme získali možnost spatřit politické společenství v procesu *volného, neformálního asociování*, tj. uvidět ho ve chvíli, kdy se začíná spojovat, rozpoznávat samo sebe a vymaňovat se z hegemonie pohledu, který ho odcizuje jemu samému.

Proces neformálního asociování ovšem není počáteční fází politické existence. Je to svébytný projev politického života stejně jako taktika politické disociace. Je možné sledovat, jak se v záplavě politické disociace objevují a zase mizí ostrůvky neformálního asociování. Sociální deteritorializace, jakou představoval romský exodus, nemusí vyústit do politické reteritorializace ve smyslu autonomního politického společenství. Odstředivé tendence mohou stále převažovat nad dostředivými tendencemi a stávání-se-menšinovým může permanentně rozbíjet konstituující se většinu i s jejími potenciálně hegemonními nároky. I nově vytvořené vazby solidarity, egality a sebekontroly mohou zůstat „jen“ na mikropolitické rovině a na makropolitickou rovinu se mohou promítat pouze nepřímou a neznatelně, jako tomu bylo právě v případě romského exodu. Vzájemná solidarita, egalita a sebekontrola mohou zůstat jen vedlejšími účinky sociální deteritorializace, stejně jako bylo zviditelnění Romů na mezinárodní scéně vedlejším důsledkem jejich snahy o zneviditelnění se skrze emigraci.

Zároveň je třeba uvědomit si, jakou roli hraje v této hře viditelnosti a neviditelnosti dimenze exteriority, jež rýsuje vnitřní i vnější hranice státního aparátu. Sféra exteriority vymykající se

z působnosti státního aparátu je nezbytným předpokladem toho, aby se témata viditelnosti a neviditelnosti stejně jako schopnost vidět svět vlastníma očima staly samy viditelnými. Sféra sociálních procesů, které přesahují rámec státního aparátu, a tím určují jeho limity, je též strukturním předpokladem spatření politického smyslu romského exodu. Pokud se odmítáme spokojit s mýtem o čisté ekonomické povaze romské emigrace (jako by bylo možné oddělit ekonomickou situaci od každodenní diskriminační politiky), jsme nuceni používat tak silné pojmy, jako je revoluční praxe či revoluční stávání se, byť jenom proto, abychom spatřili možnost nenásilné sociální změny, jejíž povaha se vymyká z logiky státních aparátů a jimi organizovaných ekonomických procesů. U Marxe, Arendtové i u Deleuze s Guattarim je revoluční dění cestou ze *status quo* garantovaného státem, přestože všichni určují tuto *cestu ven* jinými způsoby. Pokud však máme zavrhnout tezi o parazitické povaze romského exodu, je nutné vystoupit z interiority státního aparátu a připustit existenci jeho vnějšku. Nestačí jen replikovat logiku státního aparátu, která vně státu vidí pouze další státní útvary jako jiné podoby státního systému. Je třeba zaujmout od státního aparátu odstup, který odhalí sociální život tam, kde logika státního aparátu končí. Jen tak lze spatřit stávání se, které chtělo zůstat neviditelným a které se zviditelnilo sobě samému navzdory. Jen tak se dá dospět až tam, kde taktika sociální disociace otevírá prostor pro neformální asociace a zase je v sobě rozpouští.